

СУЧАСНІ ІМПЕРАТИВИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВОЇ СФЕРИ В УКРАЇНІ

Анотація

Проаналізовано сучасну ситуацію в соціально-трудої сфері. Виокремлено особливості, тенденції та нові імперативи розвитку соціально-трудої сфери в умовах посилення євроінтеграційних процесів. Обґрунтовано завдання щодо мінімізації негативних процесів на короткострокову, середньострокову та довгострокову перспективу, що лежать в площині стратегії забезпечення якісної зайнятості в країні.

СУЧАСНІ ІМПЕРАТИВИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВОЇ СФЕРИ В УКРАЇНІ

Побудова соціально-орієнтованого ринкового господарства та соціальної держави, якою проголошена Україна Конституцією, вимагає формування нової парадигми соціально-економічних трансформацій. Визначальною компонентою такої парадигми виступає соціально-трудова сфера, де за тривалий трансформаційний період накопичені серйозні проблеми, що викликали велику кількість негативних наслідків у вимірі рівня та якості життя значної частини населення країни. Тому усвідомлення напрямів та конкретних шляхів розвитку цієї сфери є однією з найбільш гострих і актуальних завдань сучасності, вирішення яких є необхідною умовою для відновлення національної економіки та забезпечення подальшого суспільного прогресу.

Багатовекторний процес становлення нової економіки в нашій країні супроводжується масштабними трансформаціями соціально-трудової сфери, що позначились на кількісних та якісних характеристиках сфери прикладання праці. Сучасний період розвитку України характеризується наявністю низки невирішених проблем в цій сфері, серед яких ключовими залишаються підвищення якості та конкурентоспроможності національної робочої сили, а відтак, і якості зайнятості.

Україна входить до числа європейських країн із найвищим рівнем безробіття (у 2017 р рівень безробіття для населення віком 15-70 років становив 9,5 %) при збереженні негативної тенденції до зростання цього показника в останні роки. Проте найбільш тривожною є статистика

щодо молодіжного безробіття: його рівень серед осіб віком 15-24 роки сягає 18,9 %, серед 25-29 річних – 11,3 %. Понад 12 % не працевлаштованої молоді не знайшли роботу після закінчення загальноосвітніх та вищих навчальних закладів¹. Соціологічні опитування фіксують бажання значної кількості молодих українців виїхати за кордон для пошуків роботи чи на навчання.

Поряд з цим, негативними наслідками асиметрії в економічному та соціальному розвитку є поширення довготривалого та структурного безробіття, низька якість робочих місць, високий рівень нерівності доходів.

Характерною рисою ринку праці України є застосування практики вимушеної неповної зайнятості, тобто збереження надлишкової чисельності зайнятих на підприємствах. Така зайнятість є одним із факторів, що гальмує процес підвищення якості зайнятості. Адже переведення працівників з економічних причин на неповний робочий день або відправлення їх у відпустки без збереження заробітної плати на певний період негативно відображається на доходах цих працівників, а слабкість або повна відсутність державного регулювання цієї форми зайнятості часто призводить до обмеження соціального захисту.

Сталим трендом у балансі інтересів найманих працівників і роботодавців стало поширення неформальної зайнятості, обсяги якої точно оцінити досить складно. За офіційними даними Державної служби статистики України, у 2017 р. кількість неформально зайнятого населення віком 15-70 років становила 3,7 млн осіб (22,9 % до загальної кількості зайнятого населення зазначеного віку).

¹ Державна служба статистики України – офіційний сайт -<http://www.ukrstat.gov.ua/>

Більше половини неформально зайнятих рекрутується серед сільського населення, де неформальний сектор є місцем прикладання праці для 39,6 % зайнятих. Основну частину сфери такої зайнятості в сільській місцевості становлять особисті селянські господарства, де переважає ручна низькопродуктивна праця, що знижує мотивацію до праці, посилює утриманські настрої, сприяє тінізації виробничо-збутових процесів аграрного сектору.

Надмірна експансія неформальної зайнятості, її тісне переплетіння з формальною обумовлює нерегульованість і неконтрольованість процесів у соціально-трудої сфері. Разом з тим, тіньова зайнятість супроводжується ризиками для держави та суспільства в цілому: недоодержання надходжень до бюджету та соціальних фондів, які могли б бути спрямовані на розвиток соціально-економічної сфери та підвищення рівня та якості життя населення; ускладнення процесів регулювання зайнятості населення. Тіньова зайнятість сприяє зростанню корупції та тіньової економіки. В силу низької капіталоемності, переважання примітивних технологій, низької продуктивності праці, що переважає в неформальному секторі, зайнятість в ньому виступає певною мірою гальмом на шляху модернізації економіки та формування усталеної ринкової системи. Окрім того, зайнятість населення у тіньовому секторі: обмежує можливість реалізації більшості соціальних прав, передбачених Конституцією України та трудовим законодавством; підвищує ризик нестабільної зайнятості, отримання постійного доходу та зубожіння працюючого населення. Тривала зайнятість у неформальному секторі призводить до втрати професійно-кваліфікаційних навичок особистості, зниження її матеріального та культурного рівня, що значно знижує

якість трудового потенціалу. Поширеність незахищених форм зайнятості гальмує процеси ефективного використання наявного трудового потенціалу; ускладнює здійснення контролю за умовами праці та за якістю наданих товарів і послуг, правами інтелектуальної власності.

Проблема низької якості зайнятості в Україні виявляється в наявності значної кількості робочих місць зі шкідливими умовами праці (у 2017 р. питома вага штатних працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці, становила 28,4 %) ².

Самопочуття населення України в сфері праці оцінюється співробітниками Інституту соціології НАН України. Так за даними їх дослідження частка працюючих, які повністю задоволені своєю роботою, у 2016 р. становила лише 11,4 %; частка тих, які вважають, що характер їх роботи цілком відповідає їх професійно-кваліфікаційному рівню, – 38,5 %, а частка тих, які вважають, що легко знайти роботу у населеному пункті проживання за кваліфікацією з достатнім заробітком, становить лише 5,2 % опитаних (рис.1).

² Державна служба статистики України – офіційний сайт -<http://www.ukrstat.gov.ua/>

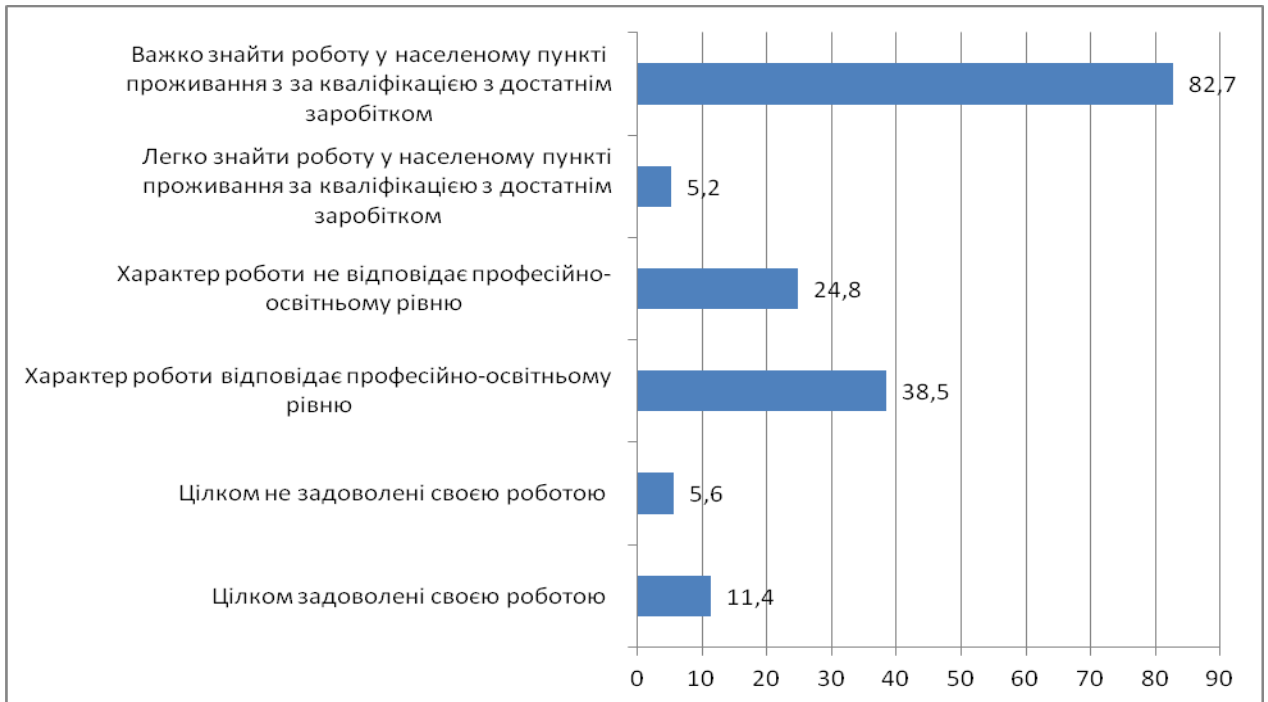

Рис. 1. Результати моніторингових опитувань населенням України щодо оцінки стану у сфері прикладання праці у 2016 р.

Джерело: Складено за даними дослідження Інституту соціології НАН України³

Найбільш загрозливим вищем що впливає на загострення ситуації у сфері зайнятості в Україні, є знецінення праці. Заробітна плата більшості працюючих не виконує стимулюючої, мотиваційної та відтворювальної функцій. Сучасні розміри місячної оплати праці є найнижчими серед країн європейського простору. За даними Міжнародної організації праці у 2016 році середньомісячна зарплата українців майже в 5 разів була меншою, ніж в країнах Вишеградської четвірки та в 15-20 разів меншою високо розвинутих країн (Великобританії, Німеччини, Австрії, Данії, Нідерландів, тощо)⁴. На жаль, питома вага

³Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Збірник наукових праць. Заснований Інститутом соціології НАН України. Випуск 3 (17), 2016. – 546 с.

⁴Офіційний сайт Міжнародної організації праці: Monthly earnings:

http://www.ilo.org/ilostat/faces/oracle/webcenter/portalapp/pagehierarchy/Page3.jspx?MBI_ID=435&_afLoop=672393023192155&_afWindowMode=0&_afWindowId=j977qliay_1#!%40%40%3F_afWind

заробітної плати у загальних обсягах доходу населення України в цілому по країні складає близько 40 %, а в окремих регіонах ледь сягає 30 %-ї позначки. Водночас складна економічна ситуація в країні негативно позначається на купівельній спроможності номінальної заробітної плати населення, а негативні явища в реальному секторі економіки, викликані розгортанням кризових явищ, проявляються на збереженні значних обсягів заборгованості із виплат заробітної плати.

Якісні зміни в структурі економіки та ефективність економічної політики зайнятості в державі характеризує секторальна структура зайнятості, що проявляється у змінах частки первинного (аграрного), вторинного (промислового) і третинного (сфера послуг) секторів в структурі ВВП.

Динаміка світової економіки сучасного періоду свідчить про істотне перетікання зайнятих зі сфери сільського господарства, де було зайнято в період зародження індустріального етапу майже 80 % робочої сили, в галузі переробної промисловості, а в подальшому в сферу послуг. Адже ядром глобальної економічної системи, яка нині формується, стає «нова економіка», що виникає на базі інтелектуалізації виробничих процесів. Зростання питомої ваги нових знань, які втілюються у товарах, технологіях, освіті, організації виробництва, тощо, стрімко відбувається у провідних країнах світу. Ці процеси зумовлюють прискорене зростання зайнятості у високоосвіченому сегменті, яким є третинний сектор (в країнах Великої сімки у сфері послуг нині зайнято 70-80 % працівників). Зменшення частки зайнятих саме в первинному і вторинному секторах економіки простежуються і в

структурі українського ринку праці: питома вага третинного сектора зайнятості збільшилась з 47 % в 2000 р. до 60 % в 2017 р., що відповідає загальносвітовим тенденціям.

Однак, слід відмітити, що в високо розвинутих країнах секторальні зміни відбуваються завдяки перетіканню робочої сили з вторинного сектора, в результаті розвитку матеріального високотехнологічного виробництва, та активному формуванні сервісної економіки, де концентрується значна частка виробництва та зайнятих у сфері послуг.

В Україні ж позитивна зміна співвідношень між секторами відбувається за рахунок зростання галузей сфери послуг (торгівлі, інформації та телекомунікацій, фінансової й страхової діяльності, освіти, охорони здоров'я тощо), але при значному домінуванні сировинної, низько технологічної, матеріалоємної та енергоємної сфери виробництва, орієнтованої на зовнішні ринки. Нинішня структура виробничої сфери не є здатною забезпечити вирішення базових завдань, серед яких ключовими є зміцнення конкурентоспроможності вітчизняної економіки та створення сприятливих умов для якісної зайнятості.

Секторальні зміни, що відбуваються в економіці, та, як наслідок, в сфері зайнятості, суттєво впливають на продуктивність праці, що є агрегованим показником використання робочого часу, кваліфікації працівників, організації виробничого процесу, ефективності систем оплати праці. Нажаль, продуктивність праці в Україні є дуже низькою у порівнянні з іншими країнами світу. Так, у 2017 р. продуктивність праці в нашій країні була у 5-7 разів нижче, ніж в країнах Балтії та

Вишеградської четвірки та в 13-16 разів поступалась за значенням цього показника країнам Великої сімки⁵.

У тривалому періоді динаміка оплати праці повинна відповідати динаміці продуктивності. Динаміка ж останніх 15 років в Україні свідчить про несприятливу тенденцію перевищення зростання номінальної заробітної плати над продуктивністю праці в Україні. Порушення макропропорцій у вигляді перевищення зростання продуктивності над зарплатою є можливим на окремих етапах економічного розвитку, наприклад в період посткризового відновлення економіки, оскільки саме тоді це буде сприяти трансформації внутрішнього попиту в джерело економічного зростання, особливо в період імпортозаміщення. Однак, збереження такої тенденції протягом тривалого періоду неприпустимо, оскільки вона не сприяє не тільки розширеному, а й простому відтворенню, та призводить до розбалансування попиту і пропозиції.

Подолання згаданих проблем та протиріч в сфері прикладання праці в Україні лежить в площині забезпечення якості зайнятості. Нині, коли окреслились перші ознаки відновлення економіки, вихід України на траєкторію сталого розвитку вимагає рішучих дій у напрямку складних реформ, направлених на вирішення довготривалих соціально-економічних проблем, спрямованих, зокрема, на підвищення якості та конкурентоспроможності національної робочої сили, а відтак, і якості зайнятості. Якісна зайнятість нині має виступати імперативом розвитку соціально-трудової сфери та формуватись на основі пріоритетності

⁵ Офіційний сайт Міжнародної організації праці: Labour productivity: http://www.ilo.org/ilostat/faces/oracle/webcenter/portalapp/pagehierarchy/Page3.jspx?MBI_ID=435&_afLoop=672393023192155&_afWindowMode=0&_afWindowId=j977qliay_1#!%40%40%3F_afWindowId%3Dj977qliay_1%26_afLoop%3D672393023192155%26MBI_ID%3D435%26_afWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3Dj977qliay_158

потреб та інтересів економічно активного населення з урахуванням особливостей соціально-економічного розвитку суспільства.

Тому осмислення напрямків та конкретних завдань щодо забезпечення якісної зайнятості є однією з магістральних проблем сьогодення, вирішення якої сприятиме відновленню вітчизняної економіки, подоланню кризових явищ у сфері прикладання праці та зниженню соціальної напруженості в суспільстві.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Розв'язанню багатопланової проблеми щодо забезпечення якісної зайнятості заважає відсутність науково обґрунтованої Стратегії формування якісної зайнятості, метою якої має бути побудова нової моделі зайнятості населення, орієнтованої не лише на покращення кількісних показників, а передусім на забезпечення якісних зрушень у сфері праці. При розробці такої Стратегії в Україні має широко використовуватись позитивний досвід інших країн, зокрема, механізми Європейської соціальної моделі, що базується на шести «стовпах»: права працівників і умови праці; політика ринку праці; соціальний захист; публічні послуги; соціальний діалог та соціальна згуртованість. Для написання Стратегії необхідно створити робочу групу, до якої мають ввійти представники владних структур, науковці та представники громадськості.

1. Реалізація Стратегії якості зайнятості повинна передбачати необхідність урахування складної поточної політичної та соціально-економічної ситуації в Україні та перспектив суспільного розвитку. Механізм її реалізації має формуватись на основі пріоритетності потреб та інтересів людей з урахуванням соціально-економічних особливостей розвитку суспільства. Процес розробки Стратегії має передбачати її поетапність та визначення науково обґрунтованих кількісних цільових орієнтирів, досягнення яких є обов'язковою умовою на шляху реалізації кожного етапу:

- на першому етапі (короткостроковий період) головними завданнями є: відновлення безпечного середовища для життєдіяльності та праці в країні, створення сприятливих умов для прикладання праці з

метою гальмування відтоку робочої сили і підвищення рівня зайнятості; легалізація праці. Актуальним питанням в цей період залишається зниження територіальної диспропорційності, як за рахунок соціальної підтримки та сприяння розвитку зон найвищої вразливості, так і в результаті фіскального стимулювання точок найбільш стрімкого соціально-економічного зростання. У цьому контексті важливим завданням влади є поступова відмова від патерналістських підходів у сфері регулювання зайнятості до посилення координації зусиль, як різних гілок влади на всіх її рівнях, так і громадськості, гармонізації трудових відносин, розвитку партнерства, поширення дії мотиваційних та стимулюючих чинників активізації трудової діяльності. Поряд з цим, на цьому етапі, вирішення питання соціально-трудової адаптації осіб, які постраждали унаслідок військового конфлікту, а також найбільш вразливим верствам населення, залишається нагальним. У цьому контексті невідкладним кроком є затвердження Кабінетом Міністрів України (КМУ) плану заходів щодо реалізації «Стратегії інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 року», схваленої КМУ 15 листопада 2017 р. План має містити конкретні заходи, що забезпечать виконання вказаної Стратегії, цільові індикатори результативності та терміни їх реалізації.

- на другому етапі (середньостроковий період) основними завданнями є стабілізація соціально-трудової сфери та формування основи для прогресивного розвитку. Вибір Україною європейського вектору розвитку потребує нагальних змін політики у сфері прикладання праці у напрямку інноваційної спрямованості у структурі зайнятості населення як за видами економічної діяльності, так і за

напрямами освітньої підготовки та розвитку кадрового потенціалу для інноваційної трансформації вітчизняної економіки. Зміцнення інноваційного та інтелектуального потенціалу має стати імперативом забезпечення стійкого економічного розвитку держави, формування конкурентних переваг вітчизняних виробників у середньо- та довгостроковій перспективах у умовах активізації глобалізаційних та інтеграційних процесів.

- імперативом третього етапу на шляху реалізації стратегії якісної зайнятості має бути соціалізація ринку праці, що передбачає процес забезпечення продуктивної зайнятості; підвищення рівня мотивації найманих працівників до продуктивної праці; розвиток тих якостей працюючих, які забезпечують високу ефективність роботи та перетворюють трудовий потенціал в джерело стійкої конкурентної переваги; створення сприятливих умов для розвитку та підвищення ефективності використання трудового потенціалу; функціонування соціально-трудова відносин на засадах соціального партнерства, соціально відповідальної поведінки з боку суб'єктів ринку праці; забезпечення необхідних умов людського розвитку, адекватного вимогам соціально-економічних пріоритетів та науково-технічного прогресу. Процес соціалізації ринку праці в умовах євроінтеграції потребує подальшого удосконалення методологічних засад та внесення змін до чинного законодавства. Законодавчі та нормативно-правові акти щодо трудових відносин, підприємницької діяльності, соціального захисту, оподаткування тощо мають бути узгоджені між собою, забезпечувати високий рівень правового захисту інтересів всіх учасників ринку праці, їхніх соціальних прав і гарантій та зростанню якості зайнятості.

2. Особливого значення для соціалізації ринку праці набуває визначення ціни робочої сили. Заробітна плата виступає найважливішою ланкою соціально-трудових відносин, стимулююча роль якої визначається її рівнем відповідно до вимог нормального відтворення робочої сили та справедливою винагородою за трудовий внесок. Розпочата реформа у цій сфері має носити не фрагментарний характер, а комплексно вирішувати накопичені проблеми. Дії мають бути конструктивними та спрямовуватись не просто на підвищення заробітної плати, а на її ефективність. Реформа системи оплати праці – це не одноразовий захід, а тривалий процес, паралельний загальному процесу економічних реформ в Україні. На етапі економічного піднесення процеси соціалізації ринку праці повинні супроводжуватися запровадженням на державному рівні нового соціального стандарту - мінімального споживчого бюджету, що забезпечує нормальне відтворення робочої сили і відображає нижню межу її ціни.

3. Важливою та необхідною складовою у системі забезпечення якісної зайнятості має стати мотивація працівників до професійного розвитку та самовдосконалення, формування ринкової культури та свідомості, динамізму, фахової багатопрофільності, творчого зростання, ефективної реалізації знань та професійних навичок у праці. Формування мотиваційної системи, покликаної стимулювати розвиток та використання конкурентоспроможної робочої сили, потребує розробки та впровадження відповідної державної програми в рамках реалізації Стратегії якісної зайнятості. Слід відмітити, що мотивація праці належить до проблем, вирішенню яких у світовій практиці завжди приділялася велика увага. Тому в процесі розробки програми слід використовувати вже накопичений світовою практикою досвід.

4. Головною умовою забезпечення якісної зайнятості в нашій країні є інноваційно-інвестиційна активність, що сприятиме формування прогресивної структури виробництва, зміцнення конкурентоспроможності національної економіки. Якісні характеристики зайнятості мають розвиватися під впливом структурної перебудови всіх сфер економіки, що визначають основні умови залучення робочої сили до продуктивної діяльності.

Л.Д. Яценко
Відділ соціальної безпеки
Серпень 2018 р.